

Bétera, un topònim molt discutit

© 2014, Joan Manuel Pons Campos

Definitivament, el nom de lloc **Bétera** té un origen obscur i controvertit.

Diversos especialistes en la matèria, basant-se en coincidències etimològiques, han abordat el nostre topònim per atribuint-lo a un determinat poble de l'antiguitat i aclarir així el significat que amaga.

Ara per ara, els estudis realitzats al respecte ens ofereixen un amplí ventall d'interpretacions. Són tantes les aportades que s'allunya la possibilitat de donar amb una opció realment satisfactòria. El perquè de les variants, té una raó molt lògica; no existeix cap al·lusió al lloc de Bétera en les fonts històriques antigues. D'haver sigut el cas contrari, ens hauria permet establir una aproximació sobre la seua provinença i, fins i tot, el desxiframent del significat.

Malgrat això, el que sí podem estar segurs és de que les mateixes desavinences a què ha donat lloc el tema no fa més que confirmar una indubtable conseqüència: l'origen del nom *bétera* es perd en l'obscuritat del temps.

Sense voler ser massa tècnic ni massa extens, tractaré la qüestió amb l'objectiu de fer una espècie de recopilatori de manera raonada de les diferents teories que s'han formulat al voltant del topònim. Per a ser més eficaç, les he agrupades per *substrats*, és a dir, atenent la llengua del poble que, presumiblement, el va originar. Així mateix, l'exposició en cada un dels substrats seguirà un ordre cronològic, tenint en compte la data de quan varen ser formulades.

SUBSTRAT PRELLATÍ

El primers dels autors del que tenim constància d'haver tractat el tema és Ruiz Torralba, qui atret pels topònims valencians que es pronuncien en esdrúixola, l'any 1907 publicava un article titulat *La Etimología valenciana*⁽¹⁾. Afirmava que: “els noms de les antigues poblacions és d'allò més vulgar, ja que es prenen de les qualitats notables del terreny, o d'altres comuns circumstàncies. Presos alguns noms a l'atzar, dels ibers de la nostra comarca”, el de Bétera vol significar “repleció”. No especifica en quin sentit aplica eixe terme, en realitat una paraula emprada en medicina (tal vegada una errada, en voler dir “depressió”). M'atrevisc a equiparar-lo al de “terra baixa”. De ser així, la teoria és, com podrem anar comprovant més endavant, bastant coincident en l'opinió d'altres autors.

Tres dècades més tard era publicat l'estudi sobre l'origen d'algunes veus geogràfiques de la nostra regió, elaborat per Carles Pau⁽²⁾. Sosté Pau que el topònim, compost de tres consonants en la llengua monosil·làbica, es pot interpretar de la següent manera: la *B/* com *terra fonda, baixa* o *extrema*; la consonant */T/* significa, *regió* i la */R/*, *població*. Així que el significat complet vindria a ser el de: “*poble(s) situat(s) a la regió de baix*”. Carles Pau posa el nom en relació amb les actuals poblacions de *Betari* i de *Beta*, ambdues en Guipúscoa, que signifiquen “*terres baixes* o *naturals d'avall* “. Continua el seu estudi establint que la síl·laba */ra/* té visos de procedir de la veu proto-eusquera */uri/* que posseix el significat de “*poble*”, pel qual fa la suposició de què el nom primitiu de Bétera poguera haver sigut el de *Beturi*. Les característiques geomorfològiques del territori fan factible la hipòtesi de Carles Pau, per quant està Bétera “*situada en els mateixos límits de la regió celtibèrica, i al peu de les muntanyes segobricences i al bord de la planura edetana*”, com ens assenyala. Contemplat del mode que s'ha dit, el topònim estaria fent al·lusió a un paratge o zona més o menys extensa i no a una població en concret, partint d'una visió del lloc des de les serres cap a la mar.

Modernament, esta teoria ha sigut reafirmada per part de Bernat Mira en una explicació de l'origen ibèric de l'eusquera.⁽³⁾ No obstant, simplifica el seu significat fent la divisió dels vocables *bet/*, que equival a *fons* i el de */era/*, que vendria a ser *terra* o *lloc*. En definitiva

(1). *Almanaque LAS PROVINCIAS, para 1908.*

(2). CARLOS PAU ESPAÑOL. Sobre el origen de algunas voces geográficas. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. XVI, any 1935.

(3). BERNAT MIRA TORMO. *El origen ibero-tartèsico del esuquera*. Edit. Visión Net, Madrid 2006, 379 pp. pp. 191-192

deduïx que significa: *terra baixa*. Però Mira, seguint l'etimologia basca, arriba a establir altra possible traducció seccionant el nom en els components *bel* = *baix*, */ter/* = *riera* i */a* = *la*, és a dir, “*La riera de baix*”.

L'arqueòleg Domingo Fletcher, en 1965⁽⁴⁾ ens aporta un significat bastant diferent. La considera una veu ibèrica preindoeuropea amb cert grau de paral·lelisme respecte a l'actual Besiers (França), antigament designada amb els noms de *Beterri* o *Baiterra* (com la *Beterri* de Guipúscoa, que també nombrava Carles Pau). El nom va patir diverses variacions, anomenant-se *Béterra* i *Bétera* (Estrabó), ben igual que la nostra població. Segons eixe criteri, el nom vendria a equivaler al de “*la ciutat del camí*”. Ben pensat, l'opinió de Fletcher tampoc podria trobar-se massa lluny de la realitat, per assentar-se *Bétera* junt a un antic camí que unia dos grans ciutats ibèriques, Edeta (Llíria) i Arse (Sagunt). A més a més, cap la possibilitat de l'existència, en temps dels romans, d'una intersecció amb altre camí que enllaçaria amb la de Valentia (València) i que confluria en la pròpia població de *Bétera*. Però sembla que Fletcher se li escapa l'opinió del lingüista alemany H. Schuchardt que, en 1909, estudiant la llengua ibera i basca, havia interpretat el nom de la població francesa com “*la ciutat del riu*”.⁽⁵⁾ Continua Fletcher fent una interessant observació: “*És curiós assenyalar que la nostra Bétera està pròxima a Morvedre [Sagunt] i la Bétera francesa estiga propera a Murviel*”. L'autor acaba donant altre significat basat en el llenguatge agrícola: “*terreny en guaret*” (castellà = *barbecho*), però que ell mateix li resta tota credibilitat per no referir-se a un element merament geogràfic.

Pel mateix any, Joan Coromines, prestigiós filòleg català, enquadrava *Bétera* dins del grup de topònims prelatins⁽⁶⁾, però sense oferir cap interpretació. Més endavant tornaré a parlar d'altres opinions d'este filòleg.

Historiadors, encapçalats per M. Desamparados Cabanes, reafirmen en una obra conjunta⁽⁷⁾, l'origen preromà del nom, més

(4). DOMINGO FTCHER VALLS. Algunas curiosidades toponímicas valencianas, *Anales de Centro de Cultura Valenciana*, n. 50, pp. 245.254, Valencia 1965.

(5). HUGO SHUCHARDT. Span; Vega; nava. *zeitschrift für Romanische Philologie*, 33, 1909, pp. 462-468, p.466. En defensa de la teoria de Fletcher, “riu” és com a dir, metafòricament, “camí d'aigua”.

(6). JOAN COROMINES; *Estudis de toponimia catalana*, Vol. I, p.227, 1968

(7). VV.AA. *Documentos y datos para un estudio toponímico de la región valenciana*, p.46-47, València 1981.

concretament, ibèric. Suposen que està compost pel radical *Bet/*, molt estès per la Península i que té un valor d'hidrònim. S'al·ludeix a l'homònima *Bétera*, lloc despoblat al segle XVI, en Molina d'Aragó (Guadalajara), que hui dia dona nom a un mont de les immediacions. Entre altres noms que guarden certa similitud amb el topònim, va existir *Betera* en la Vall de Canigó, més coneguda en l'actualitat amb la grafia *Batera*. Però els autors de l'estudi no s'atreveixen a donar cap interpretació, limitant-se a dir que “*de moment haurem de resignar-nos a desconèixer el possible significat del topònim*”.

Altra població esmentada pels autors anteriors és l'actual Beteta a Conca. Cal explicar el topònim ja que pareix que té cert parangó amb el nostre, sols que el de *beteta* li correspon un valor d'orònim, és a dir, d'un accident muntanyós. Segons el parer de l'articulista José Sanz,⁽⁸⁾ els romans rebatejaren aquell poblat, situat entre límit dels *lobetans* i dels *arévacs*, amb el nom *Vétera* i ací *Bétera*, provinent de l'original *bether*, que l'escriptor antic Tyrí traduïa per “*monts de divisió*”. Com és fàcil d'apreciar, esta teoria aplicada al nostre cas guarda bastant correlació amb l'opinió que planteja Carles Pau. No obstant això, resulta interessant comprovar com la població de Beteta té i ha tingut des de molt antic una relació inqüestionable amb l'element *aigua*.

Un equip internacional d'estudiosos de les llengües antigues suggeria l'existència d'una llengua prehistòrica europea, d'origen preindoeuropeu i sahariana, que es va estendre cap el Nord d'Àfrica. D'ací va passar a l'Europa mediterrània, arribant, finalment, a l'Europa Central i insular. En 1998, un dels autors, Juan L. Román⁽⁹⁾ exposava el resultat de les investigacions i classificava el topònim *Bétera* dins d'eixa corrent. Concretament el feia pertànyer a la base lèxica /*BID*/ que significa “*camí*”. L'emparenta amb els de Bidiar (Sous), Bettera (Rif) i Biten (Espanya), entre d'altres. A cas també podria tenir afegit el component lèxic /*UR*/, que segons la mateixa tendència, significa “*aigua, brollador*”. De ser així, donaria lloc a un significat semblant al de: “*camí(s) d'aigua*” o bé, “*camí(s) del(s) brollador(s)*”. En concret, vindria a referir-se al significat de *rieres* o *torrents*.

En l'any 1999, Antonio C. Ledo, en un treball específic sobre el

(8). JOSÉ SANZ Y DIAZ; La antigua Vétera romana, en *Beteta, en la serranía de Cuenca*, *Boletín de la Asociación Española de Excursionistas*, I, 1946, p.139. Altra interpretació més moderna és: “*límits del pas de baix*”.

(9). JUAN LUIS ROMÁN DEL CERRO; La toponimia prehistórica de los Alpes. Una aproximación a la reconstrucción de la lengua prehistórica de Europa. *ARX*, 2-3 (1996-97), p.66.

nostre topònim presentat en la Universitat de Valladolid,⁽¹⁰⁾ manté també el valor d'hidrònim de *bétera*, després d'analitzar una sèrie de noms que pogueren mantenir un valor semblant. En concret, assenyala que *bétera* és una veu pertanyent al substrat lingüístic ibèric vinculable a l'existència d'una corrent d'aigua. Dissortadament, no oferix cap interpretació, però està clar que la seua asseveració es correspon amb les explicacions precedents.

El valor hidrònim de vocable, que hem pogut conèixer a través dels darrers autors, és versemblant si tenim en compte les condicions geomorfològiques del nostre territori. *Camis de brolladors*, o simplement, *rieres* (torrents i barrancs), en tenim de sobra, tantes com per atorgar-li esta definició sense vacil·lar, extensible a tota la part de la Comarca més propera a Bétera. El barranc de la Vall, entre la muntanya del camí del Patenero i Massalconill; el hui dia desfigurat Barranc de l'Hortolà, que es junta amb el de el Palmar, que naix a les llomes de la Jonquera, abans d'abandonar el terme municipal; el Barranc de Guasch, també dit Barranquet, encara que és millor conegut com l'Albereda al seu pas pel casc urbà, amb els seus brollador i *ullals* d'origen quaternari, d'aigua molt apreciats des d'antic; el Carraixet, llarg i ample que adopta eixe nom quan passa per Bétera, del que ja hi ha investigadors que el suposen antigament navegable des de la desembocadura, en Alboraià, fins, al menys, la ibèrica població del Tos Pelat; el Barranc de Portaceli que s'uneix al de Cirer, al igual que ho fa el de Nàquera (altre topònim antic i similar al nostre, com s'aprecia per la terminació del vocable i la seua fonètica esdrúixola⁽¹¹⁾), que acaba ajuntant-se amb el Carraixet. Crec innecessari continuar donant més raons per a justificar esta interpretació del nom.

Un topònim anàleg al nostre, encara que sols siga en qualitat fonètica, és el de *Betera*, antiga població molt fortificada pròxima a Jerusalem on, l'any 18 de l'Imperi Romà, regnat l'emperador Adrià, es va dirimir un enfrontament que va suposar la caiguda de la capital

(10). ANTONIO C. LEDO CABALLERO; El topónimo *Bétera* y su valor hidrográfico, HOMENAJE AL PROFESOR MONTENEGRO. ESTUDIOS DE HISTORIA ANTIGUA. Universidad de Valladolid, 1999, pp.337-343.

Altre autor que dona un valor d'hidrònim és Julián Aydillo San Martín (*Pueblos y apellidos de España: diccionario etimológico*, 2006, 348 pp. -p.64-, que l'atribuix el significat de "ARROYO DEL MOLINO", sense especificar origen.

(11). S'ha volgut interpretar com d'origen àrab, amb el significat de *les pedreres*, amb bastant correlació al de *Bétera* segons la via llatina que veurem seguidament.

bíblica. De fet el radical *bet-* és molt freqüent en la geografia de Palestina i Israel. ⁽¹²⁾

SUBSTRAT LLATÍ

L'autora M. Amparo Cabanes, de la que ja he parlat anteriorment, lleva tot fonament la relació del topònim amb la veu llatina *vetera* (= "coses antigues" o "lloc de veterans"), tot i que amb dita grafia apareix en el *Llibre del Repartiment*. Atribueix eixa circumstància a un "simple intent de llatinització d'una veu geogràfica, nom del qual resultaria totalment desconeguda per a l'escriba". ⁽¹³⁾ La grafia va ser corregida en altre volum del *Llibre*, però va persistir eixa tendència en documents posteriors, fins ben entrat el segle XVIII.

No obstant tenim que l'arabista Carme Barceló accepta el probable origen llatí, però nega també que procedisca de *Vetera*. ⁽¹⁴⁾ En el seu parer el topònim és el resultat d'una deformació de la paraula *petrea*. El filòleg Joan Coromines, que en un primer moment va insinuar un origen prellatí del nom, s'inclina a pensar, l'any 1994, en la mateixa procedència, d'entre un total de cinc suposicions que estudia quan a l'origen del vocable. ⁽¹⁵⁾ Afirmar que *Petrea* es tradueix en "lloc pedregós, o rocallós". El terme va passar a través del filtre lingüístic

(12) HISTORIA DE LA IGLESIA: EUSEBIO DE CESAREA; traducció directa del grec per George Grayling. Editorial Clie, Vila de Cavalls (Barcelona), 2008, 337 pp. (pp.129-130).

Antoni Garcia, ha realitzat estudis entroncant el llenguatge iber amb l'hebraic, transmes a través dels pobles fenicis. Els resultats són realment sorprenents, arribant a traduir, hipotèticament, multitud de textos ibers. Bétera la posa com exemple dins de la rel "btr", és a dir, "batar", que pot assolir molts de significats segons la classe de paraula que és i la que l'acompanya. Com a substantiu té els significats de "barranc, trencat (cast.= *quebrada*) serra, llima, etc". Curiosament, *Betera* constitueix un cognom hebraic.

(13) VV.AA. Ob.Cit.

(14). M. CARMEN BARCELÓ TORRES. *Toponímia aràbiga del País Valencià: alqueries i castells*, València, gráficas Castillo, 1982 p.126.

Un ètim paregut al nostre és *Vetera*, campament romà situat al sud de Xanten (Alemanya), citat pel historiador romà Tàcit. El filòleg alemany L. Weisgerber, contràriament a pensar que el nom és d'origen llatí, el fa provenir de la paraula alemanya antiga que equival a "aigua". Dos filòlegs compatriotes de l'anterior, H. Bursch i Pasman, correlacionen dit topònim amb la nostra *Bétera*, reservant-se l'explicació per a un estudi futur, ja que tenir ambdues variants uns "paralel·lels morfològics sorprenents" (*Observaciones sobre toponímia Hispanoromana en las provincias germánicas*, ANUARIO GALLEGO DE FILOSOFÍA, vol. 16, Universidad de Santiago de Compostela, (1987) p.14)

(15). JOAN COROMINES. *Onimasticon Cataloniae*, vol. II, Barcelona 1994.

aràbic convertint-se la *p* en *b* y alterant al mateix temps el grup consonàntic *-try-*, això perquè hi havia la impossibilitat de ser sil·labejat en el sistema aràbic. Així que, Coromines arriba a la conclusió de què el nom va patir el canvi de *Bàtira*, tal com, suposadament, es pronunciava primerament, en *Bétera*. La conservació de la vocal /e/ -no utilitzada en la llengua aràbiga- seria deguda a una pervivència lingüística del mossarabisme. S'ha de fer constar que, front a les raons que com hem vist poden justificar les opinions fins ací exposades, en el cas d'ara no trobem cap explicació que s'adapte al espai geomorfològic que configura el nostre municipi, a no ser motivada per l'ús de dit material en la pedrera del Tos Pelat.

SUBSTRAT ÀRAB

Fins l'any 1996, quedava descartada tota relació del topònim amb la civilització musulmana. No obstant, els estudis realitzats per Miquel Barceló, Helena Kischner i Carmen Navarro, sintetitzats en un article per a una revista especialitzada,⁽¹⁶⁾ arriben a la hipòtesi de què els topònims valencians *Bétera* i *Albàtera*, estàn emparentats amb el terme "*batira*", és a dir, "*terrasses o quadrats d'irrigació*". Segons el seu parer, seria el primer testimoni identificat en Al-Àndalus d'assentaments berbers de parla *chleub*. La traducció que es pot deduir ens recorda a la de "*terra baixa*" o a la de "*Camins de d'aigua*". Es podria pensar que el poble berber esmentat era un dels hereus d'aquella llengua preindoeuropea que d'Europa es va establir a Nord-àfrica, segons ja hem vist anteriorment.

A propòsit d'Albàtera i en correlació al nostre topònim, Emilio Nieto,⁽¹⁷⁾ feia la interessant observació de què *al-batira* pareix ser un préstec del romanç *petra* (*pedra*), és a dir, que l'autor d'esta opinió ens remet a la via llatina segons el que hem vist. També expressa la possibilitat de què derive de l'àrab *uatiara*, sent així que vendria a resultar "*la pista*", "*la calçada*" o, simplement, "el camí", per la qual cosa tornem, curiosament, a un dels significats classificat com de prellatí.

(16). MIQUEL BARCELÓ; HELENA KIRCHNER; CARMEN NAVARRO, *El agua que no duerme: fundamentos de la Arqueología Hidráulica Andalusí*. Edt. Sierra Nevada / El legado andalusí, Maracena (Granada), 1996, 130 pp. p.31

(17). EMILIO NIETO BALLESTER, *Breve diccionario de topónimos españoles*. Madrid: Alianza Editorial. (1997). p. 32.

I... AMB QUÈ ENS QUEDEM?

Tot i que no hi hagi, ni molt menys, un acord unànimе en esta complexa qüestió que entremescla connotacions variades però d'una identitat molt similar, tal vegada ens podrà ajudar a sintetitzar el que acabem de veure les següents conclusions:

A) *La tendència majoritària dels autors s'inclina cap un origen preromànic del nostre topònim, tenint poca consistència científica les altres dos vies.*

B) *En general, es rebutjada la idea de la provenença del nom de la paraula llatina Vétera.*

C) *El topònim no fa referència a una ciutat o poblat en concret i sí a una regió o zona més o menys extensa, és a dir, que es tracta d'un nom d'àrea geogràfica amb poblament. Això no implica que en qualsevol moment sorgiria un poblat que adoptés, o, fins i tot, suplantés, eixe mateix nom i concepte. De fet així hauria d'haver ocorregut perquè està demostrat arqueològicament que el poblat de Bétera té un origen ibèric.*

i D) *Sense dubte, la relació amb un hidrònim o terreny associat amb l'element aigua, és la hipòtesi més recurrent.*

Així puix, segons els significats dels radicals que majoritàriament s'han atorgat al vocable, i seguint els punts anteriors, tenim que:

B/BE/BET/ = Terra (es) baixa (es) / Camí (ns) / Curs (os) d'aigua (es)
T = regió
TER = Riera(es) o Riu(s)
R/RA/ERA/ = Població (ns) o Poble (s)

En definitiva, es podria concloure que **BÉTERA** respon amb tota probabilitat a un dels significats següents:

- *Poble(s) de les terres de baix (o, baixes)*
- *Poble(s) de la regió de les rieres (o, dels torrents)*
- *o una combinació d'ambdues: Poble(s) de les rieres de baix*

QUADRE RESUM DEL TOPÒNIM BÉTERA

SUBSTRAT	PROVÉ DEL NOM	VEU D'ORIGEN	SIGNIFICAT	AUTORS
PREROMANA	BETURI	Protovasc	<i>Pobles de la regió baixa</i>	Carlos Pau (1935)
	BETERRI	Protovasc	<i>Ciutat vora el camí</i>	Fletxer (1965)
		Protovasc	<i>Riera de baix / Terra baixa</i>	Bernat Mira Tormo (2006)
		Ibèric	<i>Terra baixa / Vega</i>	Ruíz Torralba (1908)
	BETHER	Ibèric	<i>Muntanyes de divisió</i>	M. Desamp. Cabanes (1981)
	BITUR	Preindoeuropeu	<i>Camins d'aigua</i>	J. Luís Román, i altres (1998)
	[Hidrònim]	Ibèric	<i>[vinculat a una corrent d'aigua]</i>	Antonio C. Ledo (1999)
LLATINA	PETREA	Llatí	<i>Lloc pedregós / o rocallós</i>	Carmen Barceló – Joan Coromines (1994)
ARÀBIGA	BÀTIRA	Aràbic	<i>Terraçes d'irrigació</i>	Miquel Barceló, i altres (1996)

[Autor: Joan M. Pons Campos]

LES ALTRES “BÉTERA”

BÉTERA / BÉTERRAE / BITERRAE=ANTIGA BESIERS (FRANÇA)

BÉTERA = MOLINA D'ARAGÓ (GUADALAJARA)

BÉTERA / BATERA= VALL DE CANIGÒ (CATALUNYA)

BETERA / VETERA= ANTIGA BETETA (CUENCA)

BETERA / VETERA= SUR DE XANTEN (ALEMANYA)

BETTERA= REGIÓ DEL RIFT (MARROC)

BETERA= POBLE ANTIC PROP DE JERUSALEM (ISRAEL)